

پژوهشی پیرامون جایگاه تزئینات و نقش کاشیکاری در مساجد ایران

هانا جهان بخش

کارشناسی ارشد گرافیک، مدرس دانشگاه جامع علمی کاربردی سنندج

دکتر هانیه شیخی نارانی

دکترای باستان شناسی، عضو هیئت علمی دانشگاه رسام کرج

چکیده

کاشیکاری در ایران از مهم ترین مظاهر بروز مفاهیم معنوی و عرفانی در هنر به شمار می رود که در تزئینات مساجد و اماکن مذهبی رکن اصلی را ایفا می کند. مسجد در لغت به معنای جایگاه سجده، محل عبادت و بیانگر مکانی است که کمال خضوع را در انسان ایجاد می کند. کاشی و کاشیکاری جزء جدا نشدنی از مساجد است. هنرمند کاشیکار با توجه به مکان، کاربرد و ویژگی های آن، از کاشی متناسب با آن قسمت بنا همراه با اسما متبرکه استفاده کرده است.

هدف پژوهش، بررسی نقش و جایگاه کاشی به عنوان یکی از عناصر تزئینی بنا، در مساجد ایران است.

روش گردآوری اطلاعات از طریق مطالعه اسناد و مدارک موجود در کتابخانه ها است. بررسی مساجد به روش کتابخانه ای، مشاهده ای و میدانی صورت می گیرد و از منابع متعدد و معتبر بهره گرفته شده و از نوع تاریخی، توصیفی و تحلیلی است.

مقدمه

از دیرباز مساجد و بناهای مذهبی جایگاه ویژه ای نزد مردم ایران به ویژه هنرمندان داشته است. تزئینات مساجد ایران در ابتدا محدود به آجر و گچ می شد، اما رفته رفته با رواج انواع کاشی، هنرمندان به فکر تزئین مساجد با این عنصر تزئینی بنا افتادند و هنرمندان کاشیکار در کنار هنرمندان خطاط، گچکار و حجار در هر چه زیباتر ساختن مساجد و بناهای مذهبی تلاش کردند. کاشیکاری پیوندی الوهی بین آسمان و زمین ایجاد می کند، همچنین رنگ های دلنشین، اجراهای ظریف و نقش های به کار رفته در کاشی ها حالت تقدس و معنویت بنا را دوچندان می کند. کاشی در قسمت های مختلف داخل و خارج بنای مساجد به کار رفته است، از جمله محراب، کتیبه، گنبد، مناره، ایوان و... با نگاهی اجمالی به مساجد ایران، کمتر مسجدی را می توان یافت که با کاشی تزئین نشده باشد. کاشیکاری مساجد ایران به درجه ای از کمال و زیبایی رسیده که آوازه آن در تمام دنیا پیچیده است. به طوری که این هنر از مرزهای ایران گذشته و به کشورهای دیگر، مخصوصاً کشورهای اسلامی نیز راه پیدا کرده است. هر ساله بازدیدکنندگان زیادی از سرتاسر دنیا برای دیدن زیبایی های این مرز و بوم به ویژه مساجد، که حاصل دستان توانگر هنرمندان ایرانی است به این سرزمین سفر می کنند.

محور اصلی در این پژوهش کاشی های به کار رفته در تزئین مساجد ایران است که ابتدا به تشریح انواع کاشی، جایگاه و اهمیت مسجد و سپس بررسی چند نمونه از مساجد ایران پرداخته است. مساجدی چون مسجد امام اصفهان، مسجد گوهرشاد، مسجد وکیل شیراز، مسجد کبود تبریز و....

کاشی

یکی از دلایل توسعه این نوع کاشی، آن بود که آرایه و تزئین مسجد جامع عباسی اصفهان با کاشی که مساحتی حدود ۵۰/۰۰۰ مترمربع را شامل می‌شد، به شیوه معرق ممکن نبود، به همین دلیل با استفاده از کاشی هفت رنگ در تزئین بنا تسریع نمودند. اما پدیده جالب در این دوره، استفاده از رنگ زرد در نقوش کاشی‌ها بود. این رنگ به میزان زیادی در مدرسه چهارباغ اصفهان کاربرد داشته است (زمرشیدی، ۱۳۹۱، ۶۹).

تصویر شماره ۱: کاشی معرق (علوی، ۱۳۹۰، ۲۰۲).

تصویر شماره ۲: کاشی هفت رنگ (نگارندگان، ۱۳۹۴).

کاشی زرین فام

لعباب زرین فام در کاشی‌های عباسی دارای درخشش و بازتاب رنگی است. طراحی و فناوری ساخت کوره‌های زرین فام ویژگی منحصر به فرد دارد. در زمان قدیم راز ویژه‌ای در ساخت آن کوره‌ها وجود داشته است. کاشی‌های زرین فام به دو گروه تقسیم می‌شوند:

چهار وسیله عمده برای تزئین در معماری عبارتند از: سنگ، آجر، گچ و کاشی. چهارمین وسیله تزئین (کاشی)، بیشتر خاص ایران است که اساساً شامل قطعات سفالین بوده و به طرز خاص شکل داده و سوار می‌شود تا با ایجاد برخی اشکال برای محل‌های خاص مناسب باشد. به عبارت دیگر کاشی نوعی تزئین گران‌تر از گچبری بود که به طرح‌ها برجستگی بیشتری می‌داد و به خصوص بین انواع طرح‌ها تضادی بیشتر ایجاد می‌کرد (کیانی، ۱۱۹، ۱۳۹۰). کاشیکاری در ایران از مهم‌ترین مظاهر بروز مفاهیم معنوی و عرفانی در هنر به شمار می‌رود که در تزئینات مساجد و اماکن مذهبی رکن اصلی را ایفا می‌کند (جمالی، مرآئی، ۸۵، ۱۳۹۱). مشهورترین و مهم‌ترین منطقه‌ای که در آن کاشی تولید می‌گردید، شهری به نام کاشان در جنوب تهران بوده است. بنا به گفته برخی از محققین اصولاً لغت کاشی که به این‌گونه سرامیک‌ها گفته می‌شود از اسم همین شهر یعنی کاشان گرفته شده است (عباسیان، ۹۸، ۱۳۷۹). پوشش بناهای تاریخی با تزئینات کاشیکاری، به علت مقاومت فیزیکی در برابر عوامل جوی، در دوران گذشته مورد توجه بوده است. سازندگان با استفاده از طراحی‌های زیبای هندسی-تفارنی و رنگ‌آمیزی‌ها، پیوسته تنوع در تولید داشته‌اند. در دوره سلجوقی، تنها بخشی از بناها با قطعات کاشی و آن هم تنها با رنگ آبی پوشانده می‌شد، در حالی که در دوره صفویه تمام سطوح از کاشی پوشانده شد (علوی، ۱۳۹۰، ۹).

انواع کاشی

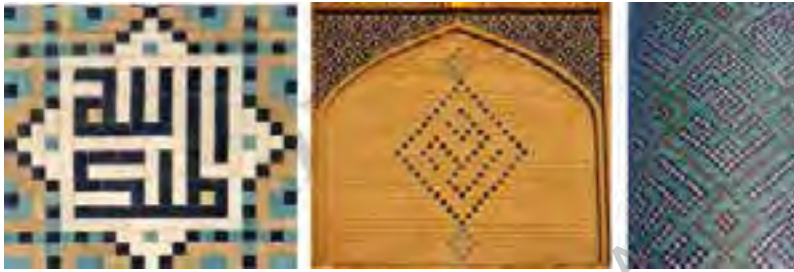
انواع کاشی شامل: کاشی معرق، کاشی هفت رنگ، کاشی زرین فام، کاشی معقلی، کاشی مینای، کاشی مقرنس (نگارندگان، ۱۳۹۴).

کاشی معرق

طبق نوشته پوپ: «استفاده از قطعات کوچک کاشی تراشیده شده تحت عنوان معرق کاری، نخستین بار در مراغه در سده ۱۲ میلادی پدیدار شد». در واقع طبق نتایج به دست آمده از مطالعات آثار گذشته باید گفت، معرق کاری در دوره سلجوقیان یعنی در قرن ۶ هجری بسیار رایج شد و به درجه بالایی از رشد و تعالی خود رسید. در قرن ۸ هجری هنرمندان معرق کار به مراتب از هنرمندان ادوار گذشته به خصوص عهد سلجوقی پیشی گرفتند و موفق شدند اجزایی را که اشکال معرق از آن‌ها تشکیل می‌یابد، کوچک‌تر کنند و لطیف‌ترین و زیباترین اشکال بنایی و هندسی را در مجموعه‌ای از رنگ‌های زیبا و براق که جز در فنون صنایع شرقی به خصوص ایرانی دیده می‌شود، نمایش دهند (کیانی، ۱۳۹۰، ۱۲۲). در این فن، قطعات کاشی‌های لعاب داده شده به صورت اشکال هندسی مورد نظر و با اندازه‌های معین بریده و با در نظر گرفتن رنگ‌های مختلف لعاب و الگوهای از قبل تهیه شده، پهلوی هم چیده می‌شوند. یکی از نمونه‌های کاشی معرق در کاشان مربوط به مسجد میدان کاشان است که امضای استاد حیدر کاشی تراش در بخشی از آن دیده می‌شود. معرق کاری در دوره صفویان رواج داشته است (تصویر شماره ۱) (علوی، ۱۲۶، ۱۳۹۰).

کاشی هفت رنگ

کاشی هفت رنگ که شهرت بسیاری دارد از کاشی‌های خشت یعنی چهارگوش نشأت گرفته و اندازه آن ۱۵ در ۱۵ سانتی‌متر است که در کنار یکدیگر قرار می‌دهند و نقش مورد نظر را روی آن رنگ‌آمیزی می‌کنند و به کوره برده، حرارت می‌دهند تا لعاب پخته شود. هفت رنگ متداول عبارت است از سیاه، سفید، لاجوردی، فیروزه‌ای، قرمز، زرد و حنایی که در ابدیه تاریخی و اماکن متبرکه از این نوع کاشی‌ها زیاد استفاده شده است (تصویر شماره ۲) (ماهرالنقش، ۵۱، ۱۳۹۰). از آنجا که ادامه شیوه کاشی معرق از قرن یازدهم هجری شمسی به دلیل اقتصادی مقرون به صرفه نبود، کاشیکاری نوع هفت رنگ مرسوم و متداول شد.

تصویر شماره ۲: کاشی معقلی با خطوط کوفی بنایی مسجد-مدرسه چهارباغ (همان، ۱۳۹۰، ۹)

می‌شود. فن مینایی به رنگ‌های آبی کبالتی، آبی لاجوردی، سفید و قرمز تهیه می‌شود. همچنین به صورت اشکال زاویه‌دار نیز وجود دارد (علوی، ۱۳۹۰، ۱۲۷).

کاشی مقرنس

مقرنس کاری، هنری است ساخته شده از آجر، گچ و کاشی که در زیباسازی بنا نقش مهمی را ایفا می‌کند (تصویر شماره ۴). در واقع عنصر مقرنس شباهت زیادی به لانه زنبور دارد، به عبارتی می‌توان گفت که مقرنس نوعی کادربندی است متشکل از طاسه‌هایی که در ردیف‌هایی انتظام می‌یابد و هر ردیف خود حامل ردیف دیگری است که از بالای آن بیرون می‌زند؛ نتیجه این تشکیلات، ترکیبی پلکانی است که گاه به آن طاق‌بندی کندویی یا استلاکتیت نیز می‌گویند. در بسیاری از منابع، مقرنس بخشی از طاق خوانده شده که تأثیر تزئینی سه بُعدی ایجاد می‌کند و هدف ابتدایی آن احتمالاً ایجاد انگاره‌ای فضایی برای پیوستن آرام و زیبای مربع پایه به دایره گنبد می‌باشد. مقرنس، مشتمل بر ردیف‌هایی از مثلث‌های محذب است که عموماً به شکل ربع گنبد‌های کوچکی روی هم قرار گرفته است و نقطه هر پایه خط مقسم ردیف فوقانی را تشکیل می‌دهد و این وضع تا آنجا که طرح کلی اقتضا کند تکرار می‌گردد و اضلاع مقرنس پایه‌هایی است که ردیف‌های فوقان را نگاه می‌دارد (قهفرخی، ۱۳۹۱، ۷). طبق بررسی‌های به عمل آمده، برای زایش و تولد مقرنس تاکنون محدوده زمانی مشخصی تعیین نگشته است. هرچند «آندره گدار» بارها به سه کنج‌های مقرنس دار در کاخ ساسانی سروستان در سده ۵ میلادی اشاره دارد. در دوره اسلامی برخی پژوهشگران، شمال شرق سرزمین ایران را در قرن ۵-۴ هجری منشأ مسلم مقرنس دانسته‌اند. برخی دیگر از پژوهشگران، شمال آفریقا در قرن ۱۱ میلادی را سرچشمه این عنصر زینتی دانسته‌اند (همان، ۸).

جایگاه و اهمیت مسجد

واژه مسجد در لغت به معنای جایگاه سجده و محل عبادت است. مسجد از همان آغاز، علاوه بر اینکه به عنوان جایگاه اصلی اجتماع مؤمنین برای ادای فرایض دینی مورد استفاده بود، کانون فعالیت‌های اساسی نهضت جهانی اسلام نیز به شمار می‌رفت و در واقع پایه‌های حکومت اسلامی در این مکان بنیانگذاری شد. در ایدئولوژی اسلام به عنوان یک دین کامل، مسجد به عنوان کانون مشترک عبادی-سیاسی پایه‌گذاری شده است، بیشتر امرا و فرمانروایان کشورهای اسلامی که خود را خلیفه الله هم می‌دانستند بر آن بودند که کاخ‌های سلطنتی و دارالاماره را نزدیک مسجد اصلی شهر بنا کنند تا به مسجد نظارت داشته باشند. بهترین مسجد شهرهای بزرگ، مستقر در مرکز شهر را مسجد جامع می‌نامند. معمولاً مساجد جامع از مهم‌ترین و نامدارترین آثار معماری شهر به شمار می‌آیند، به حدی که آوازه پاره‌ای از شهرهای اسلامی به مسجد جامع آن است. نظیر: مسجد گوهرشاد، مسجد جمعه یا جامع اصفهان، مسجد وکیل شیراز، مسجد کبود تبریز و... یادگار قرن‌ها و نمودار ذوق هنری و علمی والای دوران خود است. مساجد جامع غالباً یادآور زمانی است که نقش‌های مسجد پویا و مسجد مرکز ثقل شهر و کانون

۱- کاشی با لعاب زرین فام که از طرح‌هایی با رگه‌های نقش‌مایه‌ای سامانی در آن استفاده شده است.

۲- تنها با یک رنگ تزئین و ساخت این نوع احتمالاً از آسیای مرکزی اقتباس شده است.

زرین فام در سده ۱۲ میلادی در کاشان تهیه شده است. جنس سفال آن از خمیر سنگ (پودر ماسه سنگ کوارتزی) است. کاشی‌های ستاره‌ای هشت پر کاشان در جهان معروف است (علوی، ۱۳۹۰، ۱۲۶).

کاشی معقلی

نقوش معقلی از مصالحی مانند آجر و کاشی ساخته می‌شود و ترسیم آن اغلب در جدول‌های ساده انجام‌پذیر است. به طور خلاصه رواج معقلی‌سازی را می‌توان بعد از به وجود آمدن هنر کاشی هفت رنگ و کاربرد آن در پوشش‌های داخلی، به خصوص نماسازی‌های خارجی دانست. زیرا مخارج و زمان تهیه و نصب کاشی هفت رنگ به مراتب بیش از معقلی‌سازی است. علاوه بر آن کارهای معقلی از کاشی هفت رنگ مقاوم‌تر است. دلیل آن نیز ابعاد کوچک کاشی است، این ابعاد که بیشتر به صورت مربع ساخته شده، باعث کاهش آثار ناشی از تغییرات جوی در کاشی می‌شود و پدیده‌هایی چون انبساط و انقباض کاشی ناشی از این آثار را خنثی یا کم اثر می‌کند. از این نوع کاشی بیشتر برای حاشیه‌بندی، نوشتن کتیبه‌ها و اسما جلاله استفاده می‌شود (تصویر شماره ۳). در مناره‌های دوران اسلامی از کاشی‌ها و طرح‌های معقلی به صورت گوناگون استفاده می‌شده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: الف- پیچ تزئینی، ب- طرح مربع اریبی، ج- طرح زیگوراتی، د- طرح خطوط بنایی (کیانی، ۱۳۹۰، ۱۲۳).

کاشی مینایی

توسعه فن نقاشی با رنگدانه‌های معدنی بر روی بستر زیر لعاب موجب پیدایش تکنیک مینایی شد. این روش توسط سفالگران کاشان توسعه و رونق یافت. مینا به معنی لعاب شیشه‌ای و با تعداد رنگ‌های زیاد موسوم به هفت رنگ است. این تکنیک بر روی سفال‌های غیر از کاشی، مثل فلز بیشتر انجام می‌گیرد و به ندرت در کاشی‌ها مشاهده

فعالیت‌های علمی، اجتماعی، مذهبی و سیاسی بوده است. این نقش کانونی (مسجد جامع و بازار با محله‌هایش) همواره منشأ تحرک‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در اسلام و نیز روابط نزدیک دانشمندان با طبقه متوسط شهری بوده است. علی‌رغم تغییر و تحولات در ساخت مساجد، همه مساجد دارای وجوه مشترک به عنوان نمادهای غیرکلامی، پیام‌هایی را به مؤمنین منتقل می‌کرده و می‌کند. محراب پایین‌تر از کف مسجد و مقداری فرو رفته در میانه دیوار در جهت قبله، با سقف هلالی گوشه‌دار و همچنین گنبد محیط بر محراب و منبر و صفوف نمازگزاران و در دو طرفش دو گلدسته بر بالای دو مناره راست قامت، همانند دستان ملتئم محتاجی در دو سوی سر، به درگاه قاضی الحاجات بلند است که این چنین ساختمانی منحصرأ مربوط به مساجد است و دیگر معابد متعلق به غیر مسلمانان دارای این چنین ویژگی نیست. در گذشته و حال، در گوشه و کنار جهان، گنبد‌های بلند و گلدسته‌های رفیع مساجد به عنوان نمادهای غیرکلامی، پیام اسلامی را به طور شکوهمندانه به هر بیننده‌ای القا می‌کنند. مسجد تنها وسیله ارتباط جمعی یک بعدی نیست که به انتقال پیام الهی اکتفا کند، بلکه مسجد همزمان با انتقال پیام خود، مرکز تعیین پیام و نمود و آثار آن است و این ویژگی است که مسجد را از هر پایگاه و جایگاه دیگر متمایز می‌سازد (شایسته‌فر، ۱۳۸۷، ۶۶).

دارد (سلیمانی، ۱۳۸۶، ۱۰). همچنین یک قاب کاشی هفت رنگ در یکی از طاق قوس‌های شبستان ضلع شمال غربی مسجد امام واقع شده که طرح آن قرینه محوری است (همان، ۱۲). سردر ورودی مسجد شاه، با پوششی از شبکه پر حجم مقرنس کاری نخستین قسمتی بود که از ساختمان مسجد به پایان رسید. این سردر با غنا و عظمت خود نماینده اوج هنر تزئینی ایران است. بخشی از کندویی‌های مقرنس یا لانه زنبوری‌های پوشاننده ورودی مسجد شاه گذشته از گستردگی شبکه هندسی زمینه این تزئینات دقت اجرا و قدرت تجسمی این طرح افسانه‌ای تزئینی روی سطوح مقعر در خور تحسین است. مقرنس کاری یکی از درگاه‌ها که به خواجه‌نشین ما قبل ایوان مرتبط با مسجد شاه، اطراف درگاه آن با ابزار ماریچ طنابی شکل با لعابی فیروزه‌ای و فرود آن در دو گلدان کاشیکاری شده برجسته می‌باشد. فواصل نزدیک و هم سطح مقرنس کاری‌ها؛ جلوه ساخت دقیقاً هندسی و منطبق و کندویی‌های پوشاننده قوس مقعر دیوار به خوبی به نمایش گذاشته شده است. در زاویه شمال غربی حیاط مسجد، طاق‌هایی دو طبقه‌ای دیده می‌شود که وضوح قاطع اشکال و خطوط معماری آنان در اینجا به کمالی کلاسیک رسیده است. درون قوس‌های زیر طاق‌ها در هر طبقه، طاق‌ها کاملاً صاف و صیقلی دیده می‌شود (تصویر شماره ۵) (قهفرخی، ۱۳۹۲، ۱۱).

تصویر شماره ۴: مقرنس کاری، محراب مسجد جامع یزد (نگارندگان، ۱۳۹۳)

تزئینات کاشیکاری مساجد

مسجد امام اصفهان

این مسجد که در ضلع جنوبی میدان نقش جهان قرار دارد، در سال ۱۰۲ ه.ش (۷۲۴ میلادی) به فرمان شاه عباس اول در بیست و چهارمین سال سلطنت وی شروع شده و تزئینات و الحاقات آن در دوره جانشینان او به اتمام رسیده است. این مسجد از شاهکارهای جاویدان معماری، کاشیکاری و نجاری در قرن یازدهم هجری است. این مسجد عظیم دارای دو شبستان قرینه در اضلاع شرقی و غربی صحن است. شبستان شرقی بزرگ‌تر اما ساده و بی‌تزئین است و شبستان غربی کوچک‌تر است اما تزئیناتی با کاشی‌های خشت هفت رنگ دارد و محراب آن نیز از زیباترین محراب‌های مساجد اصفهان است. یک قاب کاشی هفت رنگ، در ورودی مدرسه شرقی مسجد امام قرار

تصویر شماره ۵: مسجد امام اصفهان (نگارندگان، ۱۳۹۳)

در داخل نقوش اسلیمی دو ترنج به رنگ زرد تعبیه شده که در داخل آن‌ها به خط ثلث، صلوات، اسماء الله و آیات قرآن نوشته شده است. زیر طاق ایوان زیباترین و اصیل‌ترین بخش ایوان را تشکیل می‌دهد. این زیر طاق دارای زمینه سنگ مرمر به رنگ سفید مات است که بر روی آن کاشی‌های معرق به شکل سرمه‌دان و موج با نقش اسلیمی قرار دارد. در حد فاصل دو طاق ایوان کتیبه دیگری از خط ثلث سفید بر زمینه اسلیمی با رنگ لاجوردی نوشته شده است. در ابتدا و انتهای کتیبه دو قاب‌بندی با نقش گلدان گل از کاشی معرق تعبیه شده است (همان، ۱۱۱). مسجد گوهرشاد دارای محراب زیبا و نفیسی از کاشی‌های معرق و نقش‌های متناوب اسلیمی در رنگ‌های زرد، قهوه‌ای، فیروزه‌ای و سفید در زمینه لاجوردی اجرا شده است. در مسجد گوهرشاد رنگ بیشترین تأثیر را در بیننده دارد (اثنی عشری، ۵۹، ۱۳۹۰).

تصویر شماره ۶: نمونه‌ای از کاشیکاری مسجد گوهرشاد، ایوان شرقی (علوی، ۲۰۷، ۱۳۹۰)

مسجد گوهرشاد مشهد

مسجد گوهرشاد که در سال ۸۲۱ هجری ساخته شد، نشانه‌هایی از تحول در شیوه مرسوم مساجد سبک خراسانی را در خود دارد. این مسجد، شامل چهار ایوان است که این ایوان‌ها به وسیله طاقگان‌های^[۱] دو طبقه به هم پیوسته است (حسینی، ۱۰۷، ۱۳۸۲). تزئینات ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد شامل کاشیکاری معرق، سنگ و نقاشی و خطاطی بر روی گچ می‌باشد (تصویر شماره ۶). نقش مایه‌های به کار رفته اسلیمی، گره و خط می‌باشد. در بالای ازاره ایوان در سرپایه‌های دو طرف دو قاب‌بندی کاشی معرق با نقش اسلیمی و گلدان قرار گرفته است. در بالای نقش گلدان در داخل قاب‌بندی در دو طرف دو کتیبه در دو سطر کوتاه به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی نوشته شده است. دو کتیبه تاریخی دیگر نیز در سرپایه و پیشانی ایوان مقصوره تعبیه شده است. کتیبه اول از کاشی معرق به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی است که نقوش اسلیمی نیز بر زمینه کتیبه نقش بسته است. کتیبه دوم نیز کاشی معرق است که در پیشانی ایوان تعبیه شده و به خط ثلث زرد بر زمینه لاجوردی است. بر روی این آجرها با کاشی‌های معرق به شکل مربع و اسماء الله از کاشی معرق به شکل مستطیل ترصیع^[۲] شده است. لچکی ایوان دارای کاشیکاری معرق با نقش اسلیمی است. در دو طرف لچکی ایوان

۱- غرفه

۲- ترصیع به معنای مرصع ساختن است. در اینجا منظور نشان دادن قطعات کاشی بر روی زمینه آجری است.

تصویر شماره ۷: مسجد وکیل شیراز، (نگارزنگان، ۱۳۹۳)

مسجد وکیل شیراز

مسجد وکیل یا جامع وکیل یا مسجد سلطانی از آثار دوره زندیه در شیراز است (تصویر شماره ۷). این مسجد در سال ۱۱۸۷ هجری به دستور کریم خان زند ساخته شد. طرح این مسجد دو ایوانی بوده و دارای دو شبستان جنوبی و شرقی است. کاشیکاری صحن و ایوان‌های شمالی و جنوبی نیز بسیار زیبا و از انواع هفت رنگ و معرق می‌باشد. ورودی این مسجد بسیار زیبا است و در ضلع شمالی آن قرار گرفته است. در پیشانی طاق سردر، کاشی هفت رنگ وجود دارد، در زیر طاق نیز با کاشی هفت رنگ مقرنس کاری شده است. دو طرف جرز طاق نیز با تصاویر گل و بته کاشیکاری شده است (شایسته‌فر، ۶۸، ۱۳۸۷). در ضلع شمالی مسجد طاق بسیار بزرگ و باشکوهی ساخته شده که به طاق «مروارید» مشهور است.

جانب فرا گرفته بودند؛ نگرش دقیق تر آشکار می‌سازد که قطعات این معرق با نازک‌کاری بی‌مانندی تراش خورده و در نقوش شاخ و برگ و اندک برجسته از زمینه، جلوه‌ای شایسته برابری با قلاب دوزی‌ها یا حتی زربفت‌ها را پیدا کرده بوده‌اند. در این قسمت درگاه به عقیده ترابی، ظریف‌ترین و پرکارترین کاشی معرق عالم وجود دارد که تا حال نظیرش را سراغ نداده‌اند. سقف طاقنمای آن که مقرنس‌کاری با کاشیکاری معرق است، نیم‌ستون‌های مضرس و مدور با کاشیکاری معرق و حتی کاشیکاری به سبک خاتم‌کاری، زیبایی‌هایی هستند که در قسمت سردر می‌توان آن‌ها را مشاهده کرد (تصویر شماره ۸) (همان، ۸۸).

مسجد دوره شاهرخ میرزا (مسجد غلوار)

مسجد غلوار (مسجد حوض کرباس) هرات مسجدی است که کتیبه‌ای در سمت شرقی مسجد به کاشی معرق به خط زیبای ثلث نمودار است. حصه بیرونی مسجد هیچ تزئینی ندارد. کاشی‌های سقف خانه ظاهراً ریخته است و از این مسجد خیلی زیبا جز محراب نفیس و مزین چیزی نمانده است «مسجد رفته و محرابش بجاست» (هروی، ۱۳۴۹، ۵۰). در پیشانی محراب این آیه «فنادته الهلائکه و هو قائم یصلی فی المحراب» به کاشی لعابی سفید در سطح لاجورد پرکاری شده که هنر اعلی معرق در آن تجلی می‌کند. خصوصیات محراب آن بدین‌گونه است: خطوط ثلث کتیبه‌نویسی (آیه‌الکرسی) به شکل محراب «کرسی بندی» شده و در حاشیه محراب راه یافته است از کاشی سفید که رنگ سفیداب را دارد به روی سطح کاشی لاجورد تکیه زده است. در دو مثلثی که در دو جناح محراب مقعر به صورت طبیعی و در بین جدول سیاه و یک خط باریک سفید در دو موازی آن جای گرفته است، کاشی‌های هفت رنگ نصب یافته و خطوط اسلیمی در کاشی معرق پیچ و تاب‌های زیبایی خورده و اما بعضی اجزاء این کاشی‌های هفت رنگ ریخته و پاشیده شده است، یعنی در پیکر نقوش آسیبی رخ داده است. حصه بالایی محراب به کاشی هفت رنگ خاتم‌کاری و تزئین یافته است و اما نیمه پایینی آن کاشی‌ها با خطوط و نقوش ریز و زیبا مرصعانه طرح شده و کاشی معرق

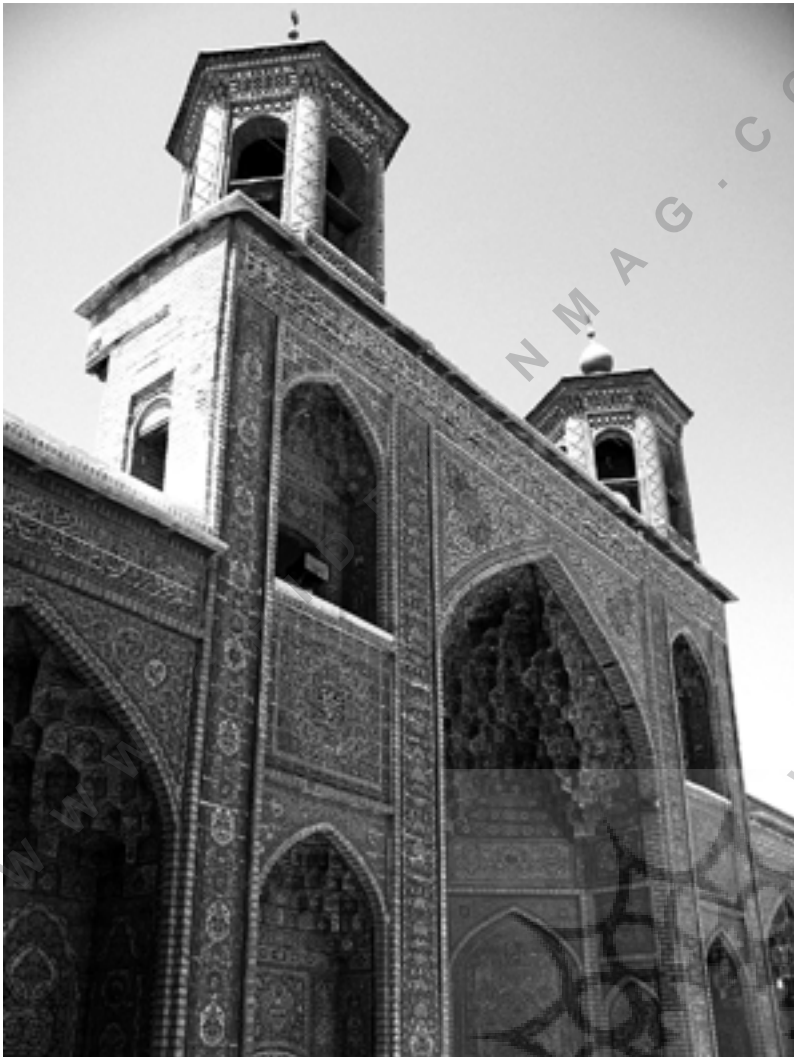
تصویر شماره ۸: مسجد کبود تبریز، (حسین پور میزاب، ۱۳۹۱، ۸۶).

پهنای دهانه آن ۱۲ متر و بلندی آن ۲۰ متر می‌باشد، این طاق یکی از شاهکارهای هنر و معماری ایرانی است. روی دو جرز چپ و راست طاق مروارید مجلس کاشیکاری شده‌ای است که با نقش‌های گل و بوته، برگ و دیگر طرح‌ها آراسته شده است. در پایین جرزهای این طاق جمله‌هایی به خط نسخ نوشته شده است. در هر سوی این طاق، ۴ طاق نمای کوچکتر ساخته شده که رواق باریکی را تشکیل داده‌اند. این رواق ۵ متر عرض دارد و جرزهای آن با کاشی‌های رنگی که دارای نقش‌های گل و بوته و اسامی الهی است پوشیده شده است. بر بالای طاق مروارید دو گلدسته زیبای کاشیکاری شده قرار دارد (همان، ۷۰).

مسجد کبود تبریز

مسجد کبود که در آذربایجان به آن «گوی مسجد» گفته می‌شود. گلمبک و ویلبر دلیل شهرت آن را در فراوانی فوق العاده و تزئین کاشی گوناگون دانسته و می‌نویسد: «در این بنا رنگ آبی سیر غلبه دارد، رنگ‌های کاشی معرق که در سراسر بنا یافت می‌شود شامل آبی سیر، سفید، سبز، زرد و قهوه‌ای است». در واقع می‌توان بهترین هماهنگی رنگ را در این بنا مشاهده نمود (حسین پور میزاب، ۱۳۹۱، ۸۵). ترابی طباطبایی^{۱۳} می‌نویسد: «در این بنا هیچ جایی از فضای ورودی و داخل آن باقی نمانده که کاشیکاری نگاشته باشد و گویی برای معماران این بنا بسیار سخت تمام شده که کف مسجد، جایی برای نشستن باقی گزارده و آن را با کاشی مزین نساخته‌اند». از دور آبی رنگ به نظر می‌رسد و سایر رنگ‌ها و نقاشی‌ها از سفید و طلایی و سبز و فیروزه در متن سراسری مستحیل می‌گردد، از نزدیک تقسیم‌بندی منطقی سطح بدنه به اشکال مختلف و سطح متفاوت و ستون‌های گرد و مقرنس و تخصیص هر قسمت به نقوش کاملاً متمایز از هم از حیث طرح و رنگ و نقش ظاهر می‌گردد. ردبلیو فریه که کاشیکاری این بنا را در چهارمین و آخرین مرحله تحولات کاشیکاری تیموری قرار می‌دهد معتقد است معرق‌کاری مشعشع (درخشان) آن از چنان زیبایی و ظرافت برخوردار است که کاشیکاری بر هر اسلوب دیگر را در تاریکی فراموش فرو برد. بلند درگاه با ابهت مسجد کبود را در قاب بندی‌های قائم با نقش ترنج‌های شاخ و برگ در هم تنیده و حاشیه‌های خوشنویسی، به قلم نسخ تحریری از دو

۳- مورخ هنر و پدر سکه‌شناسی ایران که آثاری نیز در زمینه مسجد کبود به رشته تحریر در آورده‌اند.

تصویر شماره ۹: مسجد نصیرالملک شیراز (نگارندگان، ۱۳۹۴)

مرصع از بزرگ‌ترین و اعلی‌ترین نوع کاشی کاری عصر تیموریان است. در دو جناح چپ و راست حصه پایینی محراب (ستون محراب) دو مستطیل زیبا مانند جای نماز از کاشی معرق طرح شده که خطوط اسلیمی آن شکل محراب را می‌رساند، در وسط ترنج زیبایی که غرق در گل‌ها و برگ‌ها می‌باشد قرار دارد. حقا که این محراب در نوعیت و طرز و طرح خود مثال اعلی هنر خطاطی، کاشیکاری و خاتم‌کاری است که صبغه ترصیع را نیز دارد و کاشی‌های هفت رنگ آن همه از رنگ‌های معدنی نقش بدیع گرفته است (هروی، ۱۳۴۰: ۵۲).

مسجد نصیرالملک شیراز

با نگاهی به مسجد نصیرالملک و تأثیراتی که از دوره زندیه به وضوح و شدت کسب کرده است، در واقع شاهد تجلی دوباره تزئینات مساجدی همچون مسجد وکیل در نمای مسجد نصیرالملک هستیم (جمالی، مرآئی، ۱۳۹۱: ۸۸). در مسجد نصیرالملک شاهد قاب کاشی‌هایی هستیم که گل‌ها و گیاهان نقش بسته در آن متأثر از کاشیکاری‌های رایج در دوره زند فضایی را ایجاد می‌کنند که با شناخت‌های حسی ما از طبیعت قرابت دارد تا با فضای تجریدی حاصل از انتزاع ذهن. در مسجد نصیرالملک فضای غالب رنگی، در بطن خود تقابل دو عالم را آشکار می‌سازد. در این میان همگنی و هونوایی رنگ‌ها که بازگوکننده عالم معناست، از میان می‌رود. در این حالت شاهد ظهور دو عالم ناسوتی و لاهوتی در فضای کلی مسجد هستیم که سیر رنگی از ارغوانی به سوی آبی لاجوردی متجلی می‌شود (همان، ۹۰). در داخل مسجد شاهد کاشی معقلی (ترکیبی از کاشی‌های آبی لاجوردی و سیاه بر زمینه آجر) و اسماء مبارکه (محمد) و در نمای بیرونی مقرنس‌های زیبایی در ایوان‌ها هستیم. تزئینات این مسجد هم در داخل و هم در خارج چشم هر بیننده‌ای را خیره می‌کند (تصویر شماره ۹) (نگارندگان، ۱۳۹۴).

مسجد شیخ لطف الله

مسجد شیخ لطف‌الله در سال ۱۰۱۱ هجق به دستور شاه عباس اول پی ریزی گردید و تا سال ۱۰۲۸ هجق ساخت مسجد ادامه داشت. زیر قوس جناغی این طاق دارای مقرنس‌بندی

زیبایی از کاشی معرق است و در زیر مقرنس‌های تزئینی نام «ابوالمظفر عباس الحسینی الموسوی الصنوی» و پس از ختم کتیبه، نام کاتب «علیرضا عباسی» شاگرد ملاعبدل بیک مشخص شده است. در بالای کتیبه کمربندی جلوخان، در قوس طاق با انبوهی از مقرنس‌کاری‌های زیبا از کاشی معرق مواجه می‌شویم. در رأس کندوهای مقرنس‌کاری، شمسه بسیار زیبایی با زمینه آبی قرار گرفته است. رنگ کاشی‌های مقرنس‌ها سبز می‌باشد. حاشیه اصلی جلوخان با کاشی‌های فیروزه‌ای مارپیچی مهار شده است. وجود محراب مقرنس‌کاری شده در شبستان زیر گنبد به شکوه و جلال مسجد افزوده است. مقرنس‌کاری‌های این محراب تماماً با کاشیکاری معرق صورت گرفته‌اند. می‌توان گفت در مسجد شیخ لطف‌الله تمامی مقرنس‌ها به وسیله کاشی معرق سفید، سبز، سیاه، قهوه‌ای و فیروزه‌ای در زمینه لاجوردی تزئین شده است (قهفرخی، ۱۳۹۲: ۱۰).

مسجد حکیم اصفهان

بنای این مسجد، بر طبق کتیبه‌های تاریخی آن به هزینه محمد داوود معروف به "تقرب خان" از پزشکان شاه عباس دوم و شاه عباس دوم و شاه صفی ساخته شده است. در این مسجد، محرابی ارزنده و با شکوه قرار گرفته است که دارای مقرنسی بس جالب توجه می‌باشد. مقرنس‌کاری که در دل قوس سردر کار شده و دو پشت بغل می‌باشد. بالای در غربی با قوسی مزین گشته و آجرچینی طرفین تا ارتفاع در ادامه پیدا کرده است و از روی آن مقرنسی در دیوار جنوبی می‌باشد. در انتهای مقرنس‌ها و یک متر مانده به تیزه قوس، با قرار گرفتن هشت شاپرک با هشت پاباریک، مقرنس تمام می‌شود. در دل قوس سردر شمالی، یک مقرنس ساده و زیبا با پوششی از کاشیکاری معقلی وجود دارد. مقرنس سردر

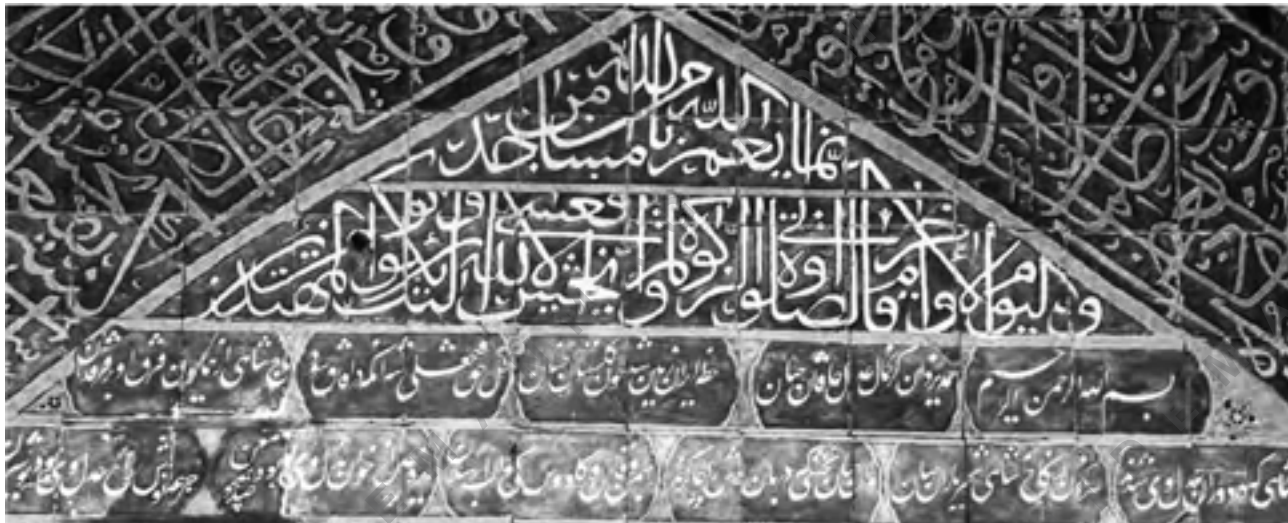
شمالی مسجد، شاهپرک‌هایی با خطوط مختلف دارد که در متن این شاهپرک‌ها که انتهای تیزه قوس را در برمی‌گیرد با خط بنایی ساده کتیبه زیرکار شده است و این آیه در ۶ شاهپرک انتهایی مقرنس مشابه می‌باشد (قهفرخی، ۱۳۹۲، ۱۱). از شیوه خط بنایی ساده به دلیل برخورداری از اشکال متنوع، در سطوح مختلف بنای مسجد حکیم، جهت تزئینات استفاده شده است. یکی از اشکال و ترکیبات نام‌های مقدس، ترکیب دورانی نام محمد در داخل شمس هشت پر است که در اکثر موارد به شیوه کاشی‌کاری معقلی به اجرا درآمده است. یکی از این نمونه‌ها را می‌توان در سردر شمالی مسجد، زیر مقرنس‌ها مشاهده کرد (تصویر شماره ۱۰) (مورشیدی، ۱۳۹۰، ۱۰۶). شکل دیگری از دوران اسماء مقدس را در قوس طاق ایوان جنوبی می‌توان مشاهده کرد. متن زمینه این بخش با کاشی فیروزه‌ای بر زمینه آجر به نقش هشت و سلی طبل دار معقلی تزئین شده و داخل شمس‌های هشت پر از تیزه قوس به پایین به ترتیب با خط بنایی ساده با کاشی سیاه بر زمینه آجر کلمه «الله» به طور دورانی و در شمس دوم، چهار «محمد» به شکل دورانی نوشته شده است (همان، ۱۰۷).

مسجد کبود گنبد کلات نادری

این مسجد در مرکز محله کبود گنبد ساخته شده است و به دلیل کاشی‌های نره لاجوردی که گنبد را می‌پوشانده به آن نام شهرت یافته است (حسینی، ۱۳۷۹، ۱۶۵). مسجد کبود چهار ایوانی است که داخل دو تا از ایوان‌ها، پنج ضلعی و دو تای دیگر سه ضلعی می‌باشد. نمای ایوان شامل پشت بغل و طاق‌نماها با قاب‌بندی‌ها به وسیله کاشی هفت رنگ تزئین شده است. طاق این ایوان نیز به شکل گهواره‌ای تیزه‌دار است و به وسیله ضریبی پوشش یافته و دارای پشت بغل‌ها و طاق‌نماهای کاشیکاری شده می‌باشد (همان، ۱۶۷). تزئینات اصلی بنا که امروز بسیاری از بخش‌های آن مرمت شده، کاشی‌های هفت رنگ روزگار قاجاران و کاشی‌های معقلی است. کاشیکاری‌ها شامل پوشش گنبد و پایه پشت بغل ایوان‌ها و غرفه‌ها بوده است. گنبد مسجد با کاشی نره لاجوردی پوشش داده شده است و در ناحیه شکرگاه نقش لوزی و نیم‌لوزی با رنگ زرد و مشکی اضافه شده است. گریو گنبد (ساقه گنبد) دارای کاشیکاری به شکل گلچین معقلی است که نام «علی» با خط بنایی در داخل آن تعبیه شده است. در قسمت گریو از رنگ‌های لاجوردی، فیروزه‌ای، زرد، مشکی و سفید استفاده شده است. در زیر شکرگاه گنبد در داخل نوار تزئینی که به وسیله کاشی سفید و سیاه صورت گرفته، کتیبه‌ای با خط ثلث سفید بر روی زمینه کاشی خشتی لاجوردی سوره دهر نوشته شده و برای پوشش دادن بخشی از کتیبه نیز از آیه‌الکرسی استفاده شده است. کاشیکاری سر پایه ایوان‌ها شامل قاب‌بندی با کاشی هفت رنگ و نقش‌های اسلیمی و ختایی است. این قاب‌بندی‌ها از نظر ابعاد متفاوت هستند. رنگ‌های به کار رفته لاجوردی، فیروزه‌ای، زرد، سفید و سبز است و طرح‌های شاخص در این کاشی‌ها، ترنج سرمه‌دان و خونپا است. طرح خونپا یکی از طرح‌های شاخص در کاشیکاری روزگار تیموری و صفوی است و کمتر در کاشیکاری‌های روزگار قاجار به کار رفته است. نمونه‌های زیبای این طرح را می‌توان در بخش بالایی سرپایه‌های ایوان خاوری و باختری مسجد گوهرشاد مشهد و سرپایه‌ها و ازاره ایوان باختری مسجد جامع اصفهان مشاهده کرد. طرح‌های به کار رفته در ایوان‌های چهارگانه بنا یکی است. تنها تفاوت آن‌ها در جابجایی رنگ‌های کاشی‌های هفت رنگ است. به جز نقش‌های داخل خونپا که در تمام ایوان‌ها یکنواخت است، کاشیکاری‌های هفت رنگ بنا را می‌توان با کاشی‌های مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) و مسجد امام (مسجد شاه سابق) تهران که مربوط به روزگار قاجاریان است، مقایسه کرد. کاشی‌های به کار رفته در پشت بغل غرفه‌های خاوری، کاشی معرق است که دارای نقش‌های اسلیمی و رنگ‌های مشابه با دیگر کاشی‌ها است. این کاشی‌ها در مرمت سال‌های اخیر به جای کاشی‌های هفت رنگ نصب شده است (همان، ۱۷۳).

مسجد جامع سنندج (دارالاحسان)

این مسجد در ضلع شمالی خیابان امام خمینی شهر سنندج قرار دارد. بنای مسجد از سال ۱۲۲۶ ه‍.ق تا ۱۲۳۲ ه‍.ق توسط امان‌الله خان اردلان، والی کردستان ساخته شد (زاعی، ۱۳۹۲، ۱۰۴). از جمله ویژگی‌های بارز این ساختمان استفاده از مصالح ساختمانی در ساخت و تزئینات آن است که با کاشیکاری خشتی وسیعی، توأم با کتیبه و نوشته همراه است و در متن هر یک از کتیبه‌ها به مضمون خاصی اشاره شده است. این بنا دارای یک حیاط، شبستان ستون دار و دو ایوان است (محمودی، ۱۳۹۲، ۶۱). دو ایوان شرقی و جنوبی، دو گلدسته که بر بالای ایوان شرقی تعبیه شده است. مسجد دارالاحسان، شاخص‌ترین مسجد استان کردستان از نظر معماری و آرایه‌های وابسته به معماری است. در این بنا تزئینات آجرکاری معقلی و کاشی هفت رنگ مینایی استفاده شده است. ازاره‌های مرمرین آن به خط نستعلیق، حاوی شعر فارسی است. از عمده آرایه‌های بنا، نگارش بخش عمده‌ای از سوره‌های قرآنی و اشعار فارسی و عربی در قسمت‌های مختلف مسجد است. چنانکه دو ثلث قرآن مجید در این بنا نگارش شده است. اشعار فارسی و عربی استفاده شده در این بنا به لحاظ تاریخ دارای اهمیت است و شاعران بزرگی هم در سرودن آن نقش داشته‌اند (تصویر شماره ۱۰). در این مسجد اشعار در قالب قصیده‌های بلند و کوتاه به کار برده شده که زیباترین خط ایرانی، یعنی نستعلیق بر زمینه کاشی، روی سنگ‌های مرمر ازاره به صورت برجسته و کنده‌کاری نوشته و حجاری شده است (زاعی، ۱۳۹۲، ۱۰۴). سقف ایوان‌های این مسجد دارای تزئینات مقرنس‌کاری شده هستند. همچنین در تزئینات دیوارهای مسجد از نقوش معقلی (ترکیبی از آجر و کاشی‌های سیاه، سفید، آبی و لاجوردی) استفاده شده است. در حاشیه ایوان شرقی شاهد اسماء اعظم (یا الله، یا محمد و یا علی) هستیم، که این اسماء به طور قرینه در دو طرف ایوان، از قسمت کاشیکاری شده تا سقف ایوان، حاشیه ایوان از گوشه‌ها تا قسمت فوقانی ایوان را زینت بخشیده است. حاشیه سردر چوبی که در ایوان شرقی تعبیه شده است، با ترکیبی از

تصویر شماره ۱۰: نگارش شعر فارسی، ایوان شرقی، مسجد دارالاحسان (نگارندگان، ۱۳۹۴)

نمونه تصویری	مشخصات کاشی	نوع کاشی
	۱- دوره سلجوقیان ۲- قرن ۶ هجری ۳- نقوش مربوط به معرق کاری: اشکال گره کشی- نقوش های گل و بوته- اشکال دیگر که با نام های اسلیمی و نقوش دیگر معروفند.	۱- معرق
	۱- اندازه آن ۱۵ در ۱۵ سانتی متر ۲- هفت رنگ متداول عبارت است از: سیاه، سفید، لاجوردی، فیروزه ای، قرمز، زرد و خنایی.	۲- هفت رنگ
	۱- در سده (۱۲ میلادی) در کاشان تهیه شده است. ۲- جنس سفال از خمیر سنگ است.	۳- زرین فام
	۱- از این نوع کاشی بیشتر برای حاشیه بندی، نوشتن کتیبه ها، اسماء جلاله استفاده می شود. ۲- کاشی معقلی از کاشی هفت رنگ مقاوم تر است.	۴- معقلی
	۱- این روش توسط سفالگران کاشان توسعه و رونق یافت. ۲- فن مینایی به رنگ های آبی کبالتی، آبی لاجوردی، سفید و قرمز تهیه می شود.	۵- مینایی
	۱- شباهت زیادی به لانه زنبور دارد. ۲- هنری است ساخته شده از آجر، گچ، کاشی. ۳- مقرنس، مشتمل بر ردیف هایی از مثلث های محذب است.	۶- مقرنس

جدول شماره ۱: انواع کاشی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

نقوش معقلی و خط کوفی (محمد رسول الله)

تزئین شده است (نگارندگان، ۱۳۹۴).

بر اساس مطالعات انجام شده بر روی تصاویر (جداول)، این نتایج حاصل گردیده است: در اکثر مساجد ایران از جمله در نمونه های موردی که در این تحقیق مورد بحث و بررسی قرار گرفتند، شاهد طیف وسیعی از انواع کاشی جهت تزئین مساجد هستیم. نکته مشترک و قابل توجه در تمامی کاشی ها، کاربرد طیفی از رنگ های آبی است. برخی از مساجد مانند مسجد جامع سنندج آجرکاری و کاشیکاری در کنار هم بنا را مزین ساخته اند و مسجد همچون مسجد نصیرالملک شیراز مسجد با پوشش وسیعی از کاشیکاری تزئین شده است. در کاشی ها از نقوش گیاهی، اسلیمی، خطایی، اسماء متبرکه (الله، محمد و علی) به زیبایی استفاده شده است. همچنین از خط نستعلیق جهت نوشتن شعر فارسی بر کاشی های برخی مساجد همچون مسجد جامع سنندج استفاده شده است. در برخی از مساجد به جهت فرسایش کاشی ها، بر روی کاشی های آسیب دیده مرمت انجام گرفته یا کاشی های جدید (مشابه نمونه اصلی) جایگزین آن ها شده است.

نتیجه گیری

با توجه به مطالعات انجام شده در این پژوهش، کاشی و کاشیکاری جزء جدا نشدنی از مساجد ایران است. این عنصر تزئینی بنا با توجه به رنگ های دلنشین، اجراهای ظریف و نقش های به کار رفته در کاشی ها، حالت

تقدس و معنویت بنا را دوچندان می کند. اکثر مساجد ایران در کنار دیگر عناصر تزئین بنا، با انواع کاشی تزئین شده اند. هنرمند کاشی کار با توجه به مکان، کاربرد و ویژگی های آن مکان، از کاشی متناسب با آن قسمت بنا همراه با اسماء متبرکه استفاده کرده است. به طور مثال: در اکثر محراب ها از مقرنس کاری، در کتیبه ها از کاشی هفت رنگ استفاده کرده است. همچنین با توجه به روند توسعه و تکامل انواع کاشی ها، هنرمند کاشیکار

حاصل دست‌ان هنرمند کاشیکاران ایرانی است. نتایج حاصله به اهم جایگاه و نقش کاشی در مساجد ایران و اینکه کاشی جزء جدا نشدنی از مساجد است تأکید می‌کند. ■

نام مسجد	نوع کاشی	نمونه تصویری
۱- مسجد امام اصفهان	۱- کاشی هفت رنگ ۲- مقرنس کاری (کندویی)	
۲- مسجد گوهرشاد	۱- کاشی معرق	
۳- مسجد وکیل شیراز	۱- کاشی هفت رنگ ۲- کاشی معرق ۳- مقرنس کاری	
۴- مسجد کبود تبریز	۱- کاشی معرق ۲- مقرنس کاری	
۵- مسجد غلوار	۱- کاشی هفت رنگ ۲- کاشی معرق	
۶- مسجد نصیرالملک شیراز	۱- مقرنس کاری ۲- معقلی	
۷- مسجد حکیم اصفهان	۱- مقرنس کاری ۲- کاشی معقلی	
۸- مسجد کبود گنبد کلات نادری	۱- کاشی نزه لاجوردی/خشتی لاجوردی ۲- کاشی هفت رنگ ۳- کاشی معقلی ۴- کاشی معرق	
۹- مسجد جامع سنندج	۱- کاشی هفت رنگ ۲- تزئینات معقلی (ترکیبی از آجر و کاشی‌های سیاه، سفید، آبی و لاجوردی) ۳- مقرنس کاری	

جدول شماره ۲: انواع کاشی‌های به کار رفته در مساجد ایران (نگارندگان، ۱۳۹۰)

از کاشی در دسترس آن دوره استفاده کرده است. به طور مثال بعد از توسعه کاشی هفت رنگ، به علت سریع‌الاجرا بودن آن نسبت به کاشی معرق، هنرمندان کاشی‌کار بیشتر از کاشی هفت رنگ برای تزئین مساجد استفاده کردند. تمامی مساجدی که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفت با انواع کاشی معرق، هفت رنگ، مقرنس، معقلی تزئین شده‌اند. به طور مثال در مساجدی همچون مسجد امام اصفهان، وکیل شیراز، غلوار، کبود گنبد کلات نادری، مسجد جامع سنندج شاهد حضور کاشی هفت رنگ و در مساجد گوهرشاد، وکیل شیراز، کبود تبریز، غلوار و کبود گنبد کلات نادری حضور کاشی‌های معرق به چشم می‌خورد. نمی‌توان گفت تزئینات کاشیکاری کدامین از مساجد ایران بر دیگری ارجحیت دارد، چراکه تزئینات هر کدام از مساجد ویژگی‌های خاص دوره و منطقه مکانی مستقر در آن را دارند، همچنین هر کدام از این بناها و تزئینات آن‌ها

منابع

- ۱- عباسیان، میرمحمد، (۱۳۷۹)، تاریخ سفال و کاشی در ایران، انتشارات گوتنبرگ، تهران.
- ۲- علوی، مهدی، (۱۳۹۰)، کاشی، انتشارات جهاد دانشگاهی واحد اصفهان، اصفهان، تهران.
- ۳- ماهرالنقش، محمود، (۱۳۹۰)، کاشی و کاربرد آن، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران.
- ۴- محمودی، محمود، (۱۳۹۲)، راهنمای گردشگری مناطق گردنشین ایران- استان کردستان، انتشارات کردستان، سنندج.
- ۵- اثنی عشری، نفیسه، شایسته فر، مهناز، (۱۳۹۰)، بررسی نقوش تزئینی قرآن‌های قیموری و کاشیکاری مسجد جامع گوهرشاد، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره پانزده، پاییز و زمستان ۱۳۹۰.
- ۶- جمالی، شادی، مرآتی، محسن، بررسی تطبیقی تزئینات کاشی‌کاری در معماری مساجد دوره‌های صفویه و قاجاریه با تکیه بر چهار مصداق تصویری، (۱۳۹۱)، دو فصلنامه علمی-پژوهشی دانشگاه هنر (نامه هنرهای تجسمی و کاربردی)، شماره ده، پاییز و زمستان ۱۳۹۱.
- ۷- حسین پورمیزاب، منصور، (۱۳۹۱)، زیبایی‌شناسی کاشیکاری در مسجد کبود تبریز، فصلنامه علمی-پژوهشی هنرهای تجسمی نقش‌مایه، شماره ۱۳، زمستان ۱۳۹۱.
- ۸- حسینی، سید محسن، (۱۳۸۲)، ایوان مقصور مسجد گوهرشاد، علوم قرآن و حدیث، شماره ۸۰، پاییز ۱۳۸۲.
- ۹- حسینی، سید محسن، (۱۳۷۹)، مسجد کبود گنبد کلات نادری، علوم قرآن و حدیث، شماره ۶۶، بهار ۱۳۷۹.
- ۱۰- زمرشیدی، حسین، (۱۳۹۰)، تحول خط بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزئینات کتیبه‌ای مسجد حکیم اصفهان، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۴، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
- ۱۱- زارعی، محمد ابراهیم، بررسی کتیبه‌های مسجد - مدرسه دارالاحسان سنندج با تأکید بر نمونه‌های شعر فارسی، مجله پیام باستان‌شناسی، شماره ۲۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۲.
- ۱۲- زمرشیدی، حسین، (۱۳۹۱)، سیر تحول کاشیکاری در آثار معماری دوره صفویه تا امروز، دو فصلنامه معماری ایرانی، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۱.
- ۱۳- سلیمانی، امین، اشاره‌ای به بی‌قرینگی در نقوش کاشی‌کاری دو مسجد امام و شیخ لطف الله اصفهانی، (۱۳۸۶)، نشریه هنر و معماری (آینه خیال)، شماره ۲، آذر ۱۳۸۶.
- ۱۴- شایسته فر، مهناز، (۱۳۸۷)، تزئینات کتیبه‌ای مسجدها وکیل شیراز، کتاب ماه هنر، شماره ۱۲، شهریور ۱۳۸۷.
- ۱۵- قهفرخی، مرضیه، خلیلی پور، اکرم، طابوسی، محمود، (۱۳۹۲)، بررسی مقرنس کاری دوره صفویه با تکیه بر بناهای شهر اصفهان، فصلنامه علمی-پژوهشی هنرهای تجسمی نقش‌مایه، شماره ۱۵، تابستان ۱۳۹۲.
- ۱۶- کیانی، فاطمه، (۱۳۹۰)، درآمدی بر هنر کاشیکاری ایران، اطلاع‌رسانی و کتابداری (کتاب ماه و هنر)، شماره ۱۵۳، خرداد ۱۳۹۰.
- ۱۷- هروی، مایل، (۱۳۴۹)، از شاهکارهای هنر تیموریان هرات محراب زیبای مسجد دوره شاهرخ میرزا، هنر و معماری، هنر و مردم، شماره ۹۳، تیر ۱۳۴۹.